

Олександр ВАСЯНОВИЧ
(Київ)

**МЕТЕОРОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ,
ПОВ'ЯЗАНІ З АГРАРНИМ
КАЛЕНДАРЕМ (за матеріалами
Центральноукраїнського Полісся)**

Землеробський характер господарських занять жителів Полісся зумовлював цілковиту залежність успішного проведення сільськогосподарських робіт, а відтак і добробуту селянина, від природно-кліматичних умов. Намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, поліщуки широко послуговувалися магічними обереговими засобами, числен-

ними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні. Одним із перших на народний календар Полісся звернув увагу М. Пйотровський, який у середині XIX ст. зібрав етнографічні матеріали на Овруччині Житомирської обл.¹ Наприкінці XIX ст. український сільськогосподарський календар став об'єктом уваги відомих українських істориків, етнографів, фольклористів П. Чубинського, М. Максимовича, Б. Грінченка тощо². Більшість дослідників застосовувала хронологічний принцип, тобто, описуючи святкові дні українського селянина, додавали й певні метеорологічні вірування. На початку XX ст. вони здебільшого вказували назви населених пунктів, де були зібрані їх матеріали, що сприяє більшій достовірності народних прикмет³.

Пожвавлення в етнографічному вивченні Полісся помітне в 60–80-х рр. XX ст., коли Інститутом слов'янознавства та балканістики АН СРСР було проведено більше десятка наукових експедицій, матеріали яких зберігаються в Поліському архіві Інституту слов'янознавства та балканістики РАН. Темі магічного впливу поліщуків на погоду присвячені праці дослідників М. та С. Толстих⁴.

Деякі аспекти метеорологічної магії жителів Центральноукраїнського Полісся були описані нами у попередні роки⁵. У даній статті на основі польових записів автора та матеріалів наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі ІМФЕ) спробуємо виділити характерні для Полісся агрометеорологічні вірування щодо уникнення засухи, грози та граду, пов'язані з окремими періодами календаря поліщуків. У цьому плані особливо виділяється весняний час, коли земля набирається сили, а селянин готується до польових робіт, та період збору збіжжя. Обидва періоди позначені спільними заборонами працювати у полі з метою отримання гарного урожаю.

Благовіщення – одне з найбільших свят християнської церкви, присвячене згадці про повідомлення архангелом Гавриїлом Діві Марії звістки про народження Ісуса Христа. Благовіщення припадає на 25 березня за старим стилем і є весняним святом, яке тримається числа, на відміну від рухомих свят – Пасхи, Вербної Неділі та інших «великих» днів великоднього циклу, з якими воно може збігатися. Благовіщення описане в Новому Заповіті: «А шостою місяця від Бога був посланий Ангол Гавриїл у галілейське місто, що йому на ім'я Назарет до діви, що заручена з мужем була, на ім'я йому Йосип, із дому Давидового, а ім'я діві – Марія. І ввійшовши до неї, промовив: «Радій, благодатная, Господь із тобою! Ти благословенна між жонами!»⁶. Саме цей фраг-

мент з Євангелія від Луки став основою благовіщенських ікон та багатьох творів мистецтва.

У поясненні окремих відрізків річного циклу яскраво простежується як християнська, так і поганська основа. Певні явища погоди збігаються з християнськими святами, назви яких частково їх нагадують. Це стосується навіть таких великих річних свят, як Стрітіння, Благовіщення, Покрова, які часто втрачають свою християнську суть, набуваючи міфічних та примітивно-магічних рис. Саме Благовіщення, після Великодня та Різдвяних свят, є одним із найголовніших свят в уявленнях українців-поліщуків, про що свідчить велика кількість пов'язаних з ним вірувань і забобонів. Головним чином вони спрямовувалися на передбачення врожаю та на його забезпечення. У цей день нічого не робили. Поліщуки казали, що *на Благовіщення даже дівка коси не плете, а птиця гнізда не в'є* (с. Небрат, Бородянський р-н, Київська обл.). Жителі білоруського Полісся та Волині вважали, що до цього дня не можна бити землю, бо вона вагітна: «На весне гріх землю бити: она беременна на весни, пускає плод, рож расце, цветы, усякая трава»⁷. Подібні вірування зафіксовані також в інших регіонах. Так, гуцули також не працювали на Благовіщення, особливо намагалися не ворухити землі, бо, на їх думку, того дня Бог вкладає свою голову в землю, щоб розігріти її, щоб пробудити все те, що спить у землі⁸. На Благовіщення також просинаються від зимової сплячки і вилазять на світ Божий гадюки та вужі⁹. Проте до цього дня ще буває досить холодно: *Да Благовіщення і зімі не лай, і санок не хавай* (с. Ремчиці, Сарненський р-н, Рівненська обл.). Лише після цього починають рости всі рослини: *До Благовіщення тягни пашу клещами, а після Благовіщення хоч молотком прибивай, а вона росте* (с. Сімаківка, Ємільчинський р-н, Житомирська обл.).

На всьому Поліссі існувала низка табу на певні види робіт та певні дні, порушення яких загрожувало засухою. Насамперед – це Благовіщення та час, який передував цьому святу, коли заборонялося копати землю і здійснювати інші подібні дії (забивати у землю кілки, стовпи, горюди тощо). Усвідомлення заборон у свою чергу визначає трактування їх порушень як причини засухи і тягне за собою ту чи іншу спокутну дію. Відповідно всю схему цього забобону можна уявити як: 1) усвідомлення певного причинно-магічного зв'язку; 2) заборону на певні дії; 3) можливість порушення заборон, які трактуються як безпосередня причина засухи; 4) спокутні дії, що нейтралізують причину засухи і є одночасно способами викликання дощу.

За уявленнями поліщуків та взагалі українців, до свята Введення (21 листопада), яке знаменувало собою закінчення господарського року,

потрібно було завершити всі роботи, пов'язані з хліборобською діяльністю та обробітком технічних культур. Від свята Введення до Благовіщення заборонялося копати або зрушувати землю, бо вона відпочиває і на літо сили набирається: *Да Благовіщення землі не варушили, бо земля ще спить* (с. Ремчиці); *До Благовіщення колись у землі не робили. Казали, що це ще Бог не поблагословив, щоб це вже довбатиця в землі* (с. Нові Озеряни, Брусилівський р-н, Житомирська обл.). Якщо табу порушували, то це могло призвести до весняних приморозків: *До Благовіщення не можна забивати кілка, бо після нього буде ще холодно* (с. Небрат)¹⁰; *До Благовіщення немона у землі робить, бо ще буде холодно. Городить немона. Як хто погородив, то колки виривали, бо дощ не буде йти* (с. Пилиповичі, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.). Проте частіше поліщуки таким чином передбачали засуху: *До Благовіщення колись не копали, даже не давали городить, казали таке, що єслі ти будеш до Благовіщення городить, то ти загородиш дощ, не буде дощ* (с. Феневичі, Іванківський р-н, Київська обл.); Потрібно було усунути причину погодного негаразду – розібрати загорожу, вирвати кілки тощо: *Да Благовіщення у землі не рабілі. Не гараділі, до ж дощ закопуєш. Як хто пагарадів, дак мі маладце пойдєм, плота вівалім таго, і пойдє дощ* (с. Рудьки, Чорнобильський р-н, Київська обл.). *Колись до Благовіщення даже й плота не городили, а хто погородив, то треба йти да обернут того плота, бо через те дощ нема улєтку* (с. Старий Дорогинь, Народицький р-н, Житомирська обл.); *До Благовіщення не городили. Казали: ви колка закопаєте, ви на тей свет влагу заганяєте* (с. Потаповичі, Овруцький р-н, Житомирська обл.). Для заборонення землі їй приносили жертву водою – воду вливали у ямки від колів: *Як хтось погородить до Благовіщення, то розбірають заборра, виривають коли, а в тие ямкі наливають свьаченой води* (с. Мелені, Коростенський р-н, Житомирська обл.); *Як хто погородив, то розгоруужували. Колки ворущаєт да воду ллюєт у землю* (с. Білокорівичі, Олевський р-н, Житомирська обл.).

Інколи табу на городіння до Благовіщення пов'язували з покаранням того, хто городив, небесною силою – громом та блискавкою: *Колись Терешко до Благовіщення погородив, то грим дві корови убив: його і дочкі. То люде казали: «Оце йому до Благовіщення городить»* (с. Тетерівське, Іванківський р-н).

У деяких місцях, головним чином у південних районах Київщини та Житомирщини, а також на Рівненщині табу щодо городіння стосувалося великоднього тижня: *Од Великодня до Провід нимона городить і бить колків, а то ни*

буде дощ (с. Лука, Житомирський р-н, Житомирська обл.)¹¹; *Не городили од Паски до Ушестя, бо підпираютьця хмари, щоб не йшов дощ* (с. Личанка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.); *Городить неможна тиждень посля Паски до Провод. А як городиш до Провод, то вже всі крічать: загородів, то вже дощ нема. Вівалівалі того плота, воду у ямі лілі* (с. Колки, Дубровицький р-н, Рівненська обл.). *Як погородить хто, то ходили коли подривали. Треба подорвать того кола, шо вон першого закопає* (с. Сторожів, Корецький р-н, Рівненська обл.).

Останнім часом поліщуки відзначають, що зараз не дотримуються заборон ворущити землю та городити до Благовіщення, мотивуючи це тим, що у південних районах України та в інших державах починають працювати у полі, не чекаючи Благовіщення. Значну роль у процесі виокремлення цього забобону відіграє православна церква, священики якої продовжують свій наступ на поганські традиції українців-поліщуків: *Батюшка сказав могелкі загородить до Благовіщення. Тепер і гриміть, і хмарі ходять, а у нас дощ нема. Треба було б розобрать заборра, але хто ж пойдє розгоруужувать могелкі* (с. Мелені).

Жителі Рівненщини Апостола Марка називали Марком-ключником, який відкриває землю: *Землі не ворущили, поки Марко-ключник не відкріє* (с. Сторожів); *До Марка-ключника нечого не садять, бо воно буде як ключечки* (с. Бистричі, Березнівський р-н, Рівненська обл.). У поляків День святого Марка пов'язаний із заборорою городити, інакше це могло призвести до засухи – відсутності дощу від Марка до Петра¹². Оскільки пробудження весняної природи супроводжувалося дощами, то цілком закономірно Марко-ключник міг бути також і володарем хмар і дощів. Невипадково для того, щоб розігнати грозу, поліщуки зверталися за допомогою саме до цього християнського Апостола. У селі Синів Гоцанського району Рівненської області нам вдалося записати народне замовляння грозової хмари: *Марку, Марку, оджени хмарку. Од Тучина до Тучина, бо ти мені докучила*¹³.

Певна група заборон, пов'язана з Благовіщенням, яких дотримувалися з метою уникнення засухи, стосується деяких інших робіт, невчасне виконання яких могло призвести до метеорологічних негараздів. На думку поліщуків, потрібно було унеможливити такий негативний вплив, вдаючись до спокутних дій: *Як хто навесне часник посадить, тоже дощ не буде, дак пойдєм вірвєм целу граду да в колодєзь покїдаєм тей часнок весняни, шо до Благовіщення посажани* (с. Рудьки); *До Благовіщення хати з надвору не мажуть од грому. Колись обливали хату усю. Воду з сажою колотять і обливають* (с. Потаповичі); *Льон, як лежить, як не*

потреш його осенню, то летом дощу не буде. Як не потруть, то спалювали льон етий (с. Удрицьк, Дубровицький р-н).

Інша досить поширена заборона стосується самого дня Благовіщення, коли не дозволялося пекти хліб і взагалі будь-що пекти чи смажити: *Не треба хлеба пекти на Благовещенне, бо хмарі позайекаєш* (с. Левковичі, Овруцький р-н); *Якщо шось пекти на Благовіщення, то запікаєш тоді дощ* (с. Пашківка, Макарівський р-н, Київська обл.). У наведених прикладах чітко простежується зв'язок: пекти, смажити в печі означає пекти, смажити на сонці, звідси виникло уявлення про піч та пічне начиння як символічні замітники сонця, спеки, засухи. Про це переконливо свідчить використання пічного начиння в магічних діях зупинки грози та граду: *Як іде град, то вікідають надвор ту лопату, шо хлеб садить, шоб хлеба град не бів* (с. Чоповичі, Малинський р-н, Житомирська обл.); *Як хмара, то христить хмару і встановить лопату надворі, коло порога* (с. Синів, Гоцанський р-н, Рівненська обл.); *Град як ішов, брали коцюбу, шо як виймаєш з печі хліб, цю лопату, шо сажаш хліб, навхрест викидали надвір* (с. Романівка, Новоград-Волинський р-н); *Як такий страшний дощ і град, то викидали коцюбу і лопату навхрест* (с. Сторожів). Для нейтралізації сили спеки, вогню, сонця найкраще слугує вода як головна протидія вогню, що може загасити його: *Водою обливали людину, яка на Благовіщення пече шось там таке, а на Благовіщення не можна пекти нічого, даже картопляника нельзя пекти. До ту людину, хто примічав по сусідству, обливали водою, шоб дощ пішов* (с. Пашківка); *Як хто пйок на Благовещенне, то буде засуха. Його водою обливали* (с. Старий Дорогинь); *На Благовіщення і на Паску немона печі топить. Тих хто пече, водою обливали* (с. Нові Озеряни).

Цілком співзвучний з поливанням у південних районах Центральноукраїнського Полісся побутовав звичай поринання чи кидання, штовхання у воду людей з метою викликання дощу; *Хто на Благовіщення млинці пік, або що пік, як узнають, шо я пекла, то вони утоплять у річці, шоб дощ ішов* (с. Пашківка). Корені цього звичаю мають в основі вірування у надприродну силу відьми, яка здатна закрити дощ. Лише купання відьми може повернути дощ.

У наших польових матеріалах не відображений звичай купання чи обливання водою відьми, який досить широко представлений у рукописних та друкованих джерелах¹⁴. Проте в зазначеному районі у 20-30-ті рр. ХХ ст. ще був відомий такий спосіб викликання дощу: *Колись дуже давно літом дощ не йшов. Кажуть, шо якбе відьма скупалася, то дощ пішов бе. То соцьки зганяв всіх бабей в річку, шоб купались.*

То котра відьма – ни хоче йти. То силою заганяли. Котра відьма, то так як єсть – в свідницью й бовтне в воду, ни роздягаїця. Скупались і став дощ іти. Це назад буде років тридцять. Я ще добре знаю (с. Лука)¹⁵.

Жителі Брусилівського району зазначали, що засуху може накликати відьма, яка взяла благословення від священика перед Великоднем: *Як батюшка у Чистий Четвер дає благословенство, а відьми його візьмуть, то дощу не буде* (с. Осівці, Брусилівський р-н). Проте в селі не вказали спеціальних магічних дій боротьби з такими відьмами.

Крім обливання водою, поліщуки завдавали шкоди тим, хто щось варив чи пік на свято Благовіщення: *Якщо шось пекти на Благовіщення, то запікаєш тоді дощ. Треба у той хазяйки вкрасти борщ і вкинуть у криницю* (с. Пашківка); *А вже хто пйок на Благовещенне да не хоче признаватца, то треба взяти і гладьшкі поскидати з плота* (с. Старий Дорогинь).

Як свідчать архівні фонди, у 20-ті роки ХХ ст. з днем Юрія (24 квітня) у південних районах Центральноукраїнського Полісся пов'язували обряд, яким забезпечували гарний врожай та захист ниви від граду. В пообідню пору священик з церковним хором та мирянами влаштовували хресний хід на поля. Священик читав там молитву на щедрий врожай та рясні дощі, виголошував проповідь, а потім обходив ниву, скроплюючи її водою. Після обходу всі сідали обідати великодніми крашанками та пасками. Залишки їжі та шкаралупи закопували на межі: *Те шо не доїли, закопають у полі, шоб грозовиця, град не побив зерна* (с. Кам'янка, Березнівський р-н); *Свячені кості, які на Великдень сьвятий, треба закопуват на полі, то град на те поле не піде і буде славний урожай* (с. Старий Солотвин, Бердичівський р-н, Житомирська обл.)¹⁶; *Свячені крашанки, хліб, паску, кістку з свяченого поросяти закопують на полі в чотирьох вузлах поля, шоб грім не бив і град не вибивав хліба, цеє закопують найбільше на Юрія* (с. Садки, Бердичівський р-н)¹⁷; *На Юрія виїзжають на свої оруно жита чи пшениці і гуляють та горілку п'ють та все їдять, а ті шматки хліба, які не доїдять та ті лушпайки що з свячених яєць закопують у землю з усіх чотирьох углів чи боків. Для того це все роблять, шоб град не побив того чи іншого посіву* (с. Приворіття, Брусилівський р-н)¹⁸. Такий обряд і досі зберігся в деяких селах Прикарпаття та Карпат. Раніше він, напевне, був поширений по всій Україні¹⁹.

Такі магічні дії на свято Юрія можна вважати своєрідним жертвопринесенням, яке повинне вберегти ниву від градуобою та забезпечити гарний урожай. Закопуючи недоїдену їжу, українці окреслювали межу між своїм та чужим, що кож слугувало певним оберегом.

Оскільки дощ часто буває з грозою, тобто супроводжується громом та блискавкою, Ілля Пророк, який у народній уяві посилав дощі на землю, замінив собою поганського Перуна. Грозові якості Іллі-громовика перенесено на інші дні місяця липня, названі громовими днями: *На Гавриїла й Іллю нічого не можна робити, бо грим спале будинки або якесь нещастя виникне* (с. Бехи, Коростенський р-н)²⁰; *Гаврилей – перше громове свято, Лля – друге, а Паликопа – третє* (с. Романівка). На Рівненщині вважали, що громовик обов'язково помститься тим, хто порушуватиме заборону на працю. *Колькі Ілля нажне жіта, столькі Паликопа спалить* (с. Удрицьк; с. Борщівка, Костопільський р-н, Рівненська обл.); *Шо Ганна нажне, то Паликопа спалить* (с. Сторожів; с. Кисоричі, Рокитнівський р-н, Рівненська обл.). Майже в кожному населеному пункті нам розповідали оповідку про роботу в цей день та про покарання, що спіткали тих, хто працює: *Один чолов'як складав жіто у коп'як. Аж кум іде і каже: «Шо це Ви сьогодні коп'яка кладете? Сьогодні ж Палипетро.» «Да нема коли, треба робить, бо може дощ намочить.» Не вправівся скласти, як узялася гроза. Гром ударів і спалило того коп'яка* (с. Мелені). Поліщуки були переконані, що ці дії відбувалися в їхньому населеному пункті, наводили прізвища людей, які зазнали такого лиха.

Проте найчастіше громовим днем вважають поліщуки Святого Пантелеймона, якого називають грізним Палієм, тобто того, який карає блискавкою всякого, хто не вшановує цей день. *Паликопа – Пантелеймон – нечого не робілі, шоб не спалів гром* (с. Хочине, Олевський р-н). Саме свято увібрало в себе два слова: *палити* і *копа*.

Такі громові дні були в кожному населеному пункті, інколи їх могло було кілька. Так, у селі Мелені Коростенського району Житомирщини табу на певні роботи накладалося на другий день після Святих апостолів Петра і Павла (31 червня), коли православна церква святкує Собор Святих славних і всехвальних Дванадцяти Апостолів. Цей день отримав назву подібно до свята Пантелеймона-Паликопи – Палипетро, маючи у своїй назві слово *палити*.

Скупчення багатьох громових свят саме на липень було не випадковим, адже на цей період припадає пора жнив і сінокосів. Забобонний страх перед втратою врожаю внаслідок грозових явищ, очевидно, і став причиною вшанування (у вигляді табу не працювати в ці дні).

У народному календарі українців Полісся вшановували інші громові дні, які не тримаються числа, а блукають у календарі, будучи прикріпленими до якогось важливого великого свята, як то Великодня чи Трійці: *Дев'ятуха (четвер на дев'ятому тижні після Великодня), Десятуха (п'ятниця на десятому тижні*

після Великодня) (с. Любарка, Народицький р-н; с. Красятичі, Поліський р-н, Київська обл.; с. Ремчиці); *Після проводив у вівторок завжди громниці* (с. Андріївка, Черняхівський р-н, Житомирська обл.); *Громова п'ятниця після Паски* (с. Забріддя, Черняхівський р-н); *Громниці після Трійци* (с. Чоповичі). *Градова середа після Паски і після Трійци* (с. Удрицьк); *Громова середа по Пасци – немона землі чепать* (с. Бистрічі). Майже всі зазначені свята не входили до переліку так званих приписних святкових днів, проте вшановувалися селянами зі звичайної заботливості.

У радянські часи, коли від волі голови колгоспу та бригадира залежав урожай селян, поліщукам доводилося порушувати деякі табу, зокрема орати город у громові дні. Проте свідчення жителів Полісся підтверджують важливість цих днів у сільськогосподарському календарі: *Одного року дали мені коні в градову середу. Я думаю на бурак наору. Жіночка коло мого поля тоже посіяла буряк після мене у п'ятницю. Тут іде град, мені кажуть: Іди подивись на свої бураки. Я приїхала і не взнала свого поля. Збив град мої бураки, як хтось послав його. А тієї жінки і не зачепив* (с. Борщівка).

Отже, система табуєваних днів, яка склалася на території Центральноукраїнського Полісся за метеорологічними ознаками, була спрямована на забезпечення добробуту селянства. Такі дні поділяються на дві групи: перші припадали на весняний період, коли землероби намагалися уберегти ниву від майбутніх несприятливих явищ погоди (засуха, градобій, гроза); другі стосувалися часу збору врожаю, коли проявлявся страх перед безпосередньою його втратою.

¹ *Возняк М.* Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // *Древляни*. – Л., 1996. – С. 291–335.

² Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 3. – 482 с.; *Максимович М.* Собрание сочинений. – К., 1877 – Т. 2. – 524 с.; *Гринченко Б.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895 – Вып. 1. – 308 с.

³ *Зубрицький М.* Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят // *Матеріали українсько-руської етнології*. – 1900. – Т. 3. – С. 33–60; *Дикарев М.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Там само. – 1905. – Т. 16. – С. 113–204; *Доманицький В.* Народний календар у Ровенській повіті Волинської губернії // Там само. – 1912. – Т. 15. – С. 62–89; *Онищук А.* Народний календар (Зелениці Надвірнянський повіт) // Там само. – 1912. – Т. XV. – С. 1–61.

⁴ *Толстыё Н. и С.* Заметки по славянскому язычеству. 2. Вызывание дождя в Полесье // *Славянский и балканский фольклор. Генезис, архаика, традиции*. – М,

